

BADNJICA U KULTURNOJ BAŠTINI POSUŠKOGA KRAJA

JOSIPA KELAVA
Poslijediplomski doktorski studij
Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
HR-21000 Split
josipakelava2@gmail.com

UDK 398.332.41
Prethodno priopćenje
Preliminary communication
Primljeno/Received: 6.02.2017.
Prihvaćeno/Accepted: 24.02.2017.

U radu se navode i interpretiraju suvremeni terenski zapisi o običajima, obredima i ophodima vezanim uz Badnjicu nastali 2011. godine i u travnju 2016. godine na području Posušja. Interpretacija se nadopunila korištenjem književno-teorijske literature. Badnjica je dan prije Božića kada se kršćani pripremaju duhovno i materijalno za rođenje Isusa Krista. Za Badnje jutro i dan karakteristični su: priprema badnjaka, post, čišćenje i ukrašavanje kuće i okućnice, pravljenje kolača, priprema svijeća za Božić, kićenje božićnoga drvca (bora ili jelke) i pravljenje jaslica. Badnju večer karakteriziraju: unošenje badnjaka, škropljenje, zajednička molitva, posna večera, pjevanje božićnih pjesama te bdijenje i odlazak na misu ponoćku.

Velik je broj običaja, obreda i ophoda vezanih uz Badnje jutro, dan i večer na području Posušja iščeznuo ili se promijenio, stoga je nužno zapisivati ih kako ih ne bismo nepovratno izgubili.

Ključne riječi: Badnjica, drvo badnjak, molitva, narodni običaji, post.

UVOD

Badnjak je zadnji dan pripreve za najradosniji kršćanski blagdan koji je ispunjen raznovrsnim obredima i običajima od samog Badnjeg jutra pa sve do ponoći. Postoje razne teorije¹ o nastanku riječi badnjak, a najbolje prihvaćena je ona od Gavazzija koja utvrđuje kako je naziv badnjak nastao od korijena glagola bdjeti (starocrkvenoslav. бѣдети) ili pridjeva badar (bodar) i od toga izvedeno *razbadriti se*, što znači *razbuditi se* te navodi dalje riječi *budan*, *buditi* (Gavazzi 1939: 9).

Badnjak, odnosno Badnjica u radu se odnosi na jutro, dan i noć koji prethode danu Kristovoga rođenja, a u Posušju se badnjakom naziva još i drvo koje se unosi na Badnju večer u kuću te se loži.

¹ Više o ovome vidjeti u: (Rihtman-Auguštin 1995: 53 i Belaj 2007: 401-408).

Badnje jutro i dan obilježeni su užurbanim radom kako bi se sa svim pripremama završilo do Badnje večeri. Žene na Badnje jutro i dan pripremaju hranu, posnu za samu Badnjicu te ostalu hranu za Božić. Posebno mjesto zauzima priprema božićnoga kruha koji bi se u posuškom kraju *pisao*. Tijekom dana se pripreme i svijeće za Božić koje se stave u žito ili pšenicu posijanu na svetu Luciju, a u narodu postoji vjerovanje, ukoliko je pšenica narasla gusta i visoka, da će i naredna godina biti plodna.² Ukrašavanje kuće i okućnice pa i samog božićnog drvca je poprimilo sasvim novi oblik. Više se ne koriste bršljan, orasi i pamuk. Zamijenile su ih svjećice i razni drugi kupovni ukrasi.

Vrhunac Badnje večeri se ogleda u unošenju badnjaka što je još uvijek *živa tradicija* u posuškom kraju. Na području Posušja zabilježeni su različiti običaji vezani uz drvo badnjak. Tako je, primjerice, u Rastovači zabilježen običaj unošenja tri badnjaka od kojih je na jednome bio urezan znak križa. U Cerovim Docima križ je se urezivao na sva tri drveta, dok su u Vinjanima badnjaci bili dva trupa koja bi se položila na ognjište tako da čine znak križa. Od vatre badnjaka palile bi se svijeće na Božić i Novu godinu. Veliku moć u svijesti Posušana imao je ostatak badnjaka (izgoreni ili neizgoreni) koji bi se obično nosio na njivu. Na taj način bi se zaštitio i osigurao bolji urod na njivama. Običaji vezani uz drvo badnjak su apotropejskog³ i panspermijskog⁴ karaktera. Nakon unošenja badnjaka slijedi škropljenje i zajednička molitva, a u nekim kućama je se moglo čuti i pjevanje božićnih pjesama sve do odlaska na svetu misu ponoćku. Sami odlazak na ponoćku bio je popraćen pjesmom i veseljem. Muškarci bi u putu pjevali *putnički*, a žene božićne pjesme i gangu.

² Divinacija je riječ nastala prema latinskoj riječi *divinatio, onis, f.* = proricanje, slutnja, pogađanje; gatanje, vračanje, predviđanje, vidovitost. Divinacije su dio najstarijih arhetipskih običaja još od drevnih civilizacija i u srži su kulturne baštine (Preuzeto iz Dragić 2014: ED 103).

³ Magijski obredi i pjesme, vezani za kultove, imaju cilj: odvratanje demonskih sila od ljudi, domova; stoke, štala; doprinos zdravlju i ljepoti; povećanje rodosti polja, livada, njiva, vrtova; liječenje bolesti. Neki apotropejski obredi imaju magijske poganske karakteristike, a neki su kristijanizirani (Preuzeto iz Dragić 2008: CSI 370).

⁴ Naziv panspermijski nastao je od grčkih riječi: *pan* = sve, *svako*, *sperma* = sjeme. Taj naziv može se kroatizirati u naziv plodonosni, obiljenosni itd. (Preuzeto iz: Dragić 2016:149).

1. DRVO BADNJAK

Na području Posušja zabilježeni su različiti običaji vezani uz sječu i vrste badnjaka, urezivanja križa na njih kao i uz sami običaj unošenja badnjaka u kuću i loženja istih.

U prošlosti bi na badnje jutro muškarac, obično najstariji u kući, otišao u šumu usjeći badnjake, donio ih kući, urezao znak križa na njima te ih prisionio uza zid kuće gdje bi stali do obreda unošenja badnjaka u kuću. U današnje vrijeme badnjaci se obično sijeku dosta ranije. Od već pripremljenih drva za ogrjev na badnje jutro se izabiru badnjaci. Najčešće se koriste drvo cera⁵ ili hrasta, a mogu biti i od bukva ili grabova drveta.

Drvo badnjak palili su „drevni Rimljani, južnoslavenski narodi, te Englezi, Francuzi, Nijemci, Portugalci, Letonci i dr. Najstariji spomen paljenja badnjaka kod Hrvata nalazi se u dubrovačkom Statutu *Liber statutorum ciuitatis Ragussi* iz 1272. godine, a spominje pomorce koji na Badnjak donose i u vatru polažu panj te bi za to bili nagrađeni” (Dragić 2008: CUS 68). Kod gradišćanskih Hrvata badnjak se spominje u 16. stoljeću, a Walvasor u drugoj polovici 17. stoljeća spominje paljenje i darivanje hranom badnjaka u Istri (Dragić 2007: 139). Godine 1939. Gavazzi navodi kako se običaj paljenja badnjaka u Bosni i Hercegovini te u većem dijelu Dalmacije spominje kao živa tradicija dok je u nekim krajevima: „(...) sačuvan samo u zakržljanim tragovima” (Gavazzi 1939: 14). Iako su stara ognjišta u kućama zamijenili štednjaci na drva, običaj paljenja badnjaka na području Posušja još uvijek živi u narodu.

Do badnje večeri svi članovi obitelji su morali biti u kući, svi bi se poredali oko ognjišta na kojem je vatra već bila zapaljena i tada bi uslijedilo unošenje badnjaka. U mjestu Rastovača običaj je usjeći tri drveta, na jednom drvetu se ureže znak križa, a na ostala dva ne. Dva badnjaka se nalože i puste se da izgore, dok se ovaj na kojemu je urezan križ čuva, pazi se na njega da ne izgori u potpunosti kako bi se na Božić i Novu godinu mogle upaliti svijeće od vatre ovoga badnjaka.⁶ U mjestu Cerovi Doci zabilježen je običaj urezivanja znaka križa na sva tri drveta,⁷ a badnjake su u kuću unosili najstariji muški član obitelji i dvoje

⁵ Cerovo drvo simbolizira drvo kojim se novorođeni Isus grijao u pećini (štalici), kao i drvo na kojemu je Isus razapet bio (Dragić 2015: 407).

⁶ Ana Širić (djev. Bešlić), rođ. 20.10.1956., Rastovača, Posušje.

⁷ Ivan Širić rođen 1951. u Cerovim Docima i Frano Širić rođen 1933. u istom mjestu, a umro u lipnju 2016.

djece. Najstariji muški član obitelji kuca i pozdravlja: „Valjen Isus i Marija“ Na to ostali u kući odgovaraju: „Vazda Isus i Marija!“ Zatim domaćin s badnjakom u ruci ulazi u kuću, a za njim dvoje djece noseći badnjake. Domaćin govori: „Na dobro vam došla Badnja večer i sutrašnje Sveto porođenje Isusovo!“ Odgovaraju svi uglas: „I s tobom Bog da zajedno!“ Domaćin stavlja prvo drvo badnjak na ognjište. Zatim na isti način pozdravljaju i djeca iz pratnje te stavljaju na vatru ostale badnjake.⁸ Od naloženih badnjaka na jednoga se pazi da ne izgori, posebno pazeći da ne izgori mjesto na kojem je križ urezan. Kao i u Rastovači od ovoga bi se badnjaka palile svijeće na Božić i Novu godinu. Na Novu godinu slijedi tradicija iznošenja badnjaka iz kuće. Odredi se jedna osoba, a najčešće muškarac koji je unosio badnjak s urezanim križem na Badnju večer, da odnese badnjak na najveću njivu koju posjeduje. Taj uzme onaj badnjak i nosi ga zapaljenog na njivu. Kad dođe na njivu i nađe najveći kamen blizu njive, udari s tim badnjakom u kamen i kaže: „Oj misusovo i Bože pomози! Koliko cvika iz ove vatre toliko kvintala žita na ovoj njivi!“ Zatim ode na drugu njivu i isti taj badnjak nosi, udari u drugi kamen i kaže: „Koliko cvika iz ove vatre toliko krompira na ovoj njivi!“ Muškarac koja nosi zapaljeni badnjak ponovno udara o kamen i istom formulom spominje što se god sije ili sadi na tim njivama. Na kraju ga odnese na jedno vidljivo mjesto na njivi i ostavi ga tu da izgori.⁹ Sličan običaj navodi i Gavazzi pišući da na samu Badnju večer domaćin udara nekim predmetom badnjak podstičući tako vatru da vrcaju iskre uz riječi: „Kuliku iskric-tuliku tičić ja našel ovi ljeti.“ Gavazzi ovaj običaj pripisuje magijskoj naravi (Gavazzi: 1939: 15).

Na božićno jutro u Tolisi običaj da *položaj*¹⁰ koji je tu noć bio gost u toj kući: „(...) loži vatru i razgarajući žeravicu govori: `Koliko žišaka, toliko konja i ždrebadi; / koliko žišaka, toliko svinja i prasadi; / koliko žišaka, toliko kokoši i pilića; / koliko žišaka, toliko koza i jarića; / koliko žišaka, toliko krava i teladi; koliko žišaka, toliko zdrave čeljadi; / koliko žišaka, toliko zdravlja i veselja!`” (v. Dragić 2016: 170).

Obred udaranja badnjaka kako bi bilo što više iskrica je apotropejskog i panspermijskog karaktera. Po sadržaju su pretkršćanskog podrijetla, a vezuju se uz kršćanske blagdane (Dragić 2016: 159). Elementi pretkršćanskog podrijetla satkani su

⁸ Ivan Širić, rođ. 18.1.1951. u Cerovim Docima.

⁹ Kazao Frano Širić rođen 1933. u Cerovim Docima u Posušju.

¹⁰ Više o *položaju* vidjeti u: (Dragić 2015: 401-405).

u gotovo svim glavnim znakovima božićnih narodnih običaja: u zelenilu, darivanju, paljenju vatre i svijeća. Kristijanizacija nije potpuno ugasila nekršćanske običaje, ali se ni nekršćanski elementi ne mogu dokazivati u nekom kontinuitetu (Rihtman-Auguštin 1991: 9). Tako ovakvi običaji poprimaju novo značenje.

Ostavljanje *ogorka* od badnjega drveta do Nove godine zabilježeno je i kod dalmatinskih i južnoličkih Bunjevaca, zatim u Vrgorskoj i Imotskoj krajini te Poljicima. Badnjak se na Novu godinu opet naloži, a ugljen što je od njega ostao, odnese se u njivu te zakopa kako bi „usjevi bolje rodili“ (Kajmaković 1960-61: 222).

Važno je ostaviti badnjak ili lug od badnjaka na mjesto na kojem je se nešto sadilo ili sijalo. Vjerovalo se da ostavljanje badnjaka u *radno misto* donosi bolji urod.¹¹ Svijest o moći ostatka badnjaka (*luga od badnjaka* ili *glavnje*) je u Posušana bila velika. Na taj način bi zaštitili i osigurali bolje urode na njivama.¹²

Dragić navodi nekoliko varijacija unošenja badnjaka zabilježenih na području Posušja. Tako u Rakitnu badnjake unose tri najmlađa člana u obitelji, počevši od najmlađega. Kada su sva tri badnjaka unesena u kuću, oni se predaju majci i ona ih stavlja u vatru. U istom mjestu zabilježen je običaj gdje badnjake unosi najstariji član obitelji koji bi unoseći badnjak u ruci pozdravio ukućane, zatim se prekrstio, izmolio do pola Očenaš, a ostali bi ga dovršili. Domaćin bi stavljao drvo na ognjište ili u *šporet*, zatim bi na isti način unio i ostala dva drveta (Dragić 2008: CUS 77). Dragić dalje navodi kako u Osoju, badnjak na kojem je urezan križ, unosi najmlađi sin: „Kaže se da je to tako da se mali nauči molit.“ Nakon što je unio badnjak, ostali ukućani ga pospu pšenicom koja se posijala na sv. Luciju. Zatim se badnjak naloži i pusti ga se da izgori do križa, a ostatak se čuva do Nove godine kad se: „...od njega odgori vatra, te se od njega zapali žigica i pripale se svijeće u pšenici. Opet se ugasi i čuva do Sveta tri kralja, a tada se nosi na njivu gdje je posijana pšenica. Nosi se i pšenica što je posijana na sv. Luciju.“¹³ Ona se zakopa u njivu i tu se zabode to što je ostalo od badnjaka” (Dragić 2008: CUS 77). U Batinu otac unosi badnjak na kojem je urezan križ, a

¹¹ Ljubica Bakula (djev. Penava), rođ. 28.8.1928. Batin, Posušje.

¹² Pišući o običajima Hrvata u Bosni i Hercegovini Tomo Marković upozorava na vjerovanje u moć ostatka badnjaka, glavnje i pepela (Rihtman-Auguštin 1995: 48 prema Marković 1940: 53).

¹³ Dragić navodi kako ovaj običaj nije zapisan nigdje drugdje (v. Dragić 2008: CUS 77).

dvoje djece ulaze s njim i nose manje *ciplje*. Ovdje se badnjak također posipa pšenicom, on gori dok se moli, a na Božić se od njega odloži vatra (Dragić 2008: CUS 77).

U Vinjanima, naselju smještenom uz granicu s Republikom Hrvatskom, za badnjake su se unosila dva *trupa* i navečer bi se položila na ognjište tako da čine znak križa te bi ih se polijevalo vinom.¹⁴ Silvio Braica piše: „*Namjenjivati* na Badnjak značilo je, polijevajući vino po badnjacima, željeti dobar urod za pšenicu i slično“ (Braica 2004: 13).

Polijevanje badnjaka vinom zabilježeno je i u Istri, u Čiovu kod Trogira, Dugopolju (Dragić 2008: CUS 77), na otoku Hvaru¹⁵ i otoku Visu gdje bi se palio jedan badnjak na kojemu su urezana tri križa, a pored polijevanja vinom, badnjaku bi se davalo i hrane (Braica 2004: 12). U Zadru (Arbanasima) najstariji bi član obitelji prskao cjepanice bijelim i crnim vinom te se tako vjerovalo da će vinogradi biti plodniji u nadolazećoj godini (Babić 2013: 344).

Stara ognjišta u kućama zamijenili su *šporetī*, umjesto velikih trupaca lože se manje cjepanice, običaj polijevanja badnjaka vinom i posipanja pšenicom iščeznuo je iz posuških kuća. Međutim, iako s modifikacijama, običaj paljenja badnjaka je ostao živ u posuškim domovima, a okupljanje oko njega podsjeća na stara vremena, predstavlja zajedništvo i poziva na zajedničku molitvu.

2. ŠKROPLJENJE I ZAJEDNIČKA MOLITVA

Nakon unošenja badnjaka slijedi škropljenje¹⁶ i zajednička molitva. Domaćica bi prvo poškopila po kući, zatim bi izišla iz

¹⁴ Iva Marić (djev. Galić) rođ. 1. 6. 1926. u Vinjanima, udala se i živjela u Marića Docima do smrti u lipnju 2016. godine.

¹⁵ Na Hvaru, u Gdinju, muškarac je postavljao tri maslinova badnjaka: jednoga su zvali *otac*, a druge *sini*. Kad panj badnjak nagori prekrstio bi ga s vinom riječima: „Koliko ja tebi kapi, toliko ti meni bačvi.“ Čuvao se do Vodokršća, tako da su ga svaki dan nagarali (Preuzeto iz: Braica 2004: 12).

¹⁶ „U kršćanskoj tradicijskoj kulturi iznimno je važno škropljenje blagoslovljenom vodom, jer je blagoslovljena voda prvi sakramental kojemu se davala najveća zaštitna uloga protiv demonskih sila.“ (Dragić 2015: 429). „Škropljenje je obred kojim svećenik ili biskup škropilom, a domaćin, domaćica ili drugi tko od ukućana grančicom, na primjer, hrasta, bora ili jele prskaju blagoslovljenom vodom osobe, stvari, domovi, štale, dvorišta, vrtovi i sl. s namjerom da se očiste i da se od njih odagnaju demoni. Obred je drevnoga postanja i nalazi se u mnogim religijama (lustracija). U kršćanskoj civilizaciji obred škropljenja u sakramentu krsta postoji od samih početaka. Osim sakramenta krsta u

kuće poškopiti štalu i dvorište, a za vrijeme škropljenja moli se vjerovanje. Blagoslovljena voda je simbol života i snage, a ima i zaštitnu ulogu protiv zlih sila: „Po svjedočanstvu sv. Pisma od vode sam Bog izvede nebo i zemlju i sve što je na njima. Sv. Petar pobijajući one koji su nijekali svršetak svijeta, ovako kaže: ‘Ta oni naumice zaboravljaju da nebesa bijahu odavna i da zemlja na Božju riječ posta iz vode i po vodi’ (2 Petr. 3, 5) Voda postaje sakramental po blagoslovu Crkve, a zato se i zove blagoslovljena voda.“¹⁷

Nakon škropljenja domaćica se vraća u kuću i onda započinje zajednička molitva. Prvo se moli Anđeo Gospodnji, zatim Preporuke pa Gospine Litanije te Djela: Djelo vjere, Djelo ufanja, Djelo ljubavi i Djelo skrušenja. Preporuke bi se molile na sljedeći način: „Izmolit ćemo jedan Očenaš i Zdravomariju i Slava Ocu na čast Presvetoga srca Isusova, srca Marijina da uliju ljubavu u srca naša. Da ih to većma ljubimo, hvalimo i slavimo.“ Poslije prve preporuke slijedi druga: „Izmolit ćemo jedan Očenaš i Zdravomariju i Slava Ocu imenu Isusovu, imenu Marijinu da svako naše molenje i svaka naša radnja sa njima početo i dovršeno bude.“ Zatim treća: „Izmolit ćemo Očenaš i Zdravomariju i Slava Ocu svetom nerazdjeljenom Trojstvu, zahvalit ćemo Bogu Ocu na stvorenju, Sinu na otkupljenju, Duhu Svetomu na posvećenju.“ Zatim slijedi preporuka sv. Anti: „Izmolit ćemo Očenaš i Zdravomariju i Slava Ocu svetome Anti da Bog i blažena Gospa sačuvaju nas i našega ajvana od svake štete i zijana.“¹⁸ Preporuka je se molio onoliko i onako kako je tko naučio u kući moliti. Na Badnju večer se uvijek moli Očenaš i Zdravomariju i Pokoj vječni za pokojne,¹⁹ posebno za pokojne iz obitelji, rodbine i pokojne prijatelje. Također se moli Očenaš i Zdravomariju i Pokoj vječni za duše u čistilištu i za one kojih se nema tko spomenuti.

Katoličku crkvu obred je uveden preko galikanske Crkve u 15. stoljeću.“ (Preuzeto iz: Dragić 2015: 429 prema Badurina, 1990: 560).

¹⁷ Usp.: *Blagoslovljena voda nekad i danas*.

<https://sites.google.com/site/molitedragadjeco/blagoslovljena-voda-nekad-i-danas-1>. Preuzeto iz: *Glasnik* - službeni list Đakovačke biskupije za svećenike, Đakovo 1896.– Broj 17, str. 154-6; broj 19, str. 171-2; broj 20, str. 177-9; broj 21, str.185-7. (pristupljeno - 15. 1. 2017.).

¹⁸ Klaić navodi da je *zijan* šteta, škoda, kvar, gubitak (Klaić 2007: 1447).

¹⁹ Uz badnju se večer vezuje i *kult pokojnika* kada se *prolijevaju mnoge suze* zbog sjećanja na preminule članove obitelji. Tako se, pokojnima u spomen, pale svijeće te se moli za njihove duše (v. Dragić 2010: 476-477).

Nakon preporuka mole se tri Zdravomarije na čast Djevice Marije: „Kako je ona očistila srce svoje, da tako očisti i duše naše od svakog grijeha, a osobito onoga smrtnoga.“ Prije prve Zdravomarije moli se: „Čista Djevice Marijo prije poroda, moli za nas na času smrti naše i pomози nas.“ Nakon druge moli se: „Čista Djevice Marijo u porodu, moli za nas na času smrti naše i pomози nas.“ Nakon treće moli se: „Čista Djevice Marijo poslije poroda, moli za nas, na času smrti naše i pomози nas.“ Zatim slijedi Pozdrav Presvetomu Trojstvu. Večernja molitva se završava riječima: „Zahvaljujemo tebi svemogući vjekovječni Bože na svin tvojim svetin darovin koji živiš i kraljuješ u sve vijeke vjekova. Amen.“²⁰

Slično moljenje je zabilježeno i u Barbarićima, zaseoku Dragićine kod Čitluka (v. Dragić 2010: 243-244). U Rakitnu bi se molio i Očenaš, Zdravomariju i Slava Ocu s nakanom koja glasi: „Da nam isprosi od svoga Sina milost koju će nam dati na času smrti naše i privesti u život vični.“ Također bi se pjevale i božićne pjesme. Negdje bi se otpjevalo zajednički nekoliko božićnih pjesama: *U sve vrime godišta, Radujte se narodi, Kirije eleison i Padaj s neba, roso sveta* dok bi se drugdje pjevalo sve od večere do svete mise ponoćke.

3. POST I PRIPREMA HRANE ZA BOŽIĆ

Na Badnji dan je post u posuškom kraju bila uvijek obavezna. Za ručak bi se obično kuhalo krumpira, posnoga graha, ono čega je bilo u kući, samo je bilo bitno da je posno. U novije vrijeme se na Badnjicu u Posušju jede i riba. Mnogi bi iz pokore na ovaj dan *bili o kruhu i vodi*, a netko bi i *zažinja*²¹ pa ne bi cijeli dan jeo ništa.²² Običaj je bio pojesti nešto malo posno za ručak, a za večeru bi se pojela samo četvrtina ručka.²³

Žene na Badnji dan pripremaju hranu, posnu za Badnji dan i večer kao i ostalu hranu za Božić. Posebno se ističe priprema božićnih kruhova i peciva. Domaćice spremaju kruh za nadolazeća tri blagdana. Za Božić bi se kruh pekao pod najvećim

²⁰ Ana Širić (djev. Bešlić), rođ. 20.10.1956 u Rastovači, Posušje.

²¹ U literaturi se spominje izraz *žežinjaš* (v. Dragić 2011: 247; Dragić 2014: Motrišta 32; Braica 2004: 19).

²² Ispričala spomenuta pok. Iva Marić.

²³ Matija Naletilić (djev. Širić), rođ. 1939. u Cerovim Docima u Posušju, udala se u Široki Brijeg, ali se nakon smrti supruga vratila živjeti u Cerove Doce.

sačem²⁴. Većinom je u svakoj kući bio veći i manji sač, a za Božić bi se uzimao onaj najveći. Ako je obitelj bila brojnija peklo bi se i po više kruhova, toliko da bude dosta za Božić i dva sveca (sv. Stjepan i sv. Ivan) iza Božića jer se na te dane nije zakuhavao niti pekao kruh. Običaj je bio pisati po kruhu, pisalo bi se sa čašama i *fildžanima* i to ispisano po kruhu bi se zvalo *pise*.²⁵ Na Božić bi se odlomila jedna *pisa* i nakon božićnog ručka bi se umočila u vino i s njom bi se gasile svijeće. Kada se gasi prva svijeća izgovara se: „U ime Oca“, zatim druga uz riječi: „i Sina“ te treća: „i Duha Svetoga.“ Za onoga tko bi pojeo tu pisu, vjerovalo se da neće imati problema s grloboljom. Običaj pisanja kruha je bio prisutan i u ostalih Hrvata Zapadne Hercegovine s tim da bi se negdje nazivao *časnica*. Osim kruha šara se i pogača koja se najčešće prekriži očenašima po sredini (Alilović 1970: 90). Dragić navodi mnogobrojne druge nazive za božićni kruh kao i običaje vezane uz božićna peciva i kruhove.²⁶

Na badnjak se *navisi* lonac kiseloga kupusa jer je to bila najbolja hrana u kući kako bi se za Božić moglo najbolje blagovat: „Ta nije džaba ona: *Ruča sam ko na Božić*.“²⁷ U Rakitnu bi se zaklalo janje na Badnji dan kako bi bilo svježeg mesa za božićne dane (Dragić 2015: 410).

²⁴ Sač (*tur.*) metalni poklopac, plitak kovni sud pod kojim se peče kruh; pekva, peka, vršnik, žetka (Klaić 2007: 1183).

²⁵ Spomenuta Matija Naletilić.

²⁶ „(...) *božićnjak, božićnica* (Žumberak, Bosna), *česnica/časnica* (Bosna i Hercegovina), *badnjak, badnjača* (Vojvodina, Slavonija), *koleda, koladek* (Hrvatsko Zagorje), *križnica, krsnica* (Bosna), *luk, ljetnica, litnjak* (južna Dalmacija), *čurek, kićenjak, šareni kolač, bogatica, žitnica, božićni somun, božićna pogača* (Bosna i Hercegovina), *bravarica* (Dalmacija). U Bosni i Hercegovini domaćice spremaju *kovrtanj* i *srićicu* za pastire i obrede s ovcama. U Zapadnoj Hrvatskoj pripravlja se *krušnica* u koju se utiskuje svakoga žita i klip kukuruza, a što ima panspermijski karakter. U Žumberku i Slavoniji pripravlja se kruh za stoku i pčele, a zvao se: *volarica, konjarica, ovčarica, čelarica, zdravlje* itd. Višestruki su nazivi za božićni kruh: *božićnjak, božićnica* (Žumberak, Bosna), *česnica/časnica* (Bosna i Hercegovina), *badnjak, badnjača* (Vojvodina, Slavonija), *koleda, koladek* (Hrvatsko Zagorje), *križnica, krsnica* (Bosna), *luk, ljetnica, litnjak* (južna Dalmacija), *čurek, kićenjak, šareni kolač, bogatica, žitnica, božićni somun, božićna pogača* (Bosna i Hercegovina), *bravarica* (Dalmacija). U Bosni i Hercegovini domaćice spremaju *kovrtanj* i *srićicu* za pastire i obrede s ovcama. U Žumberku i Slavoniji pripravlja se kruh za stoku i pčele, a zvao se: *volarica, konjarica, ovčarica, čelarica, zdravlje*“ itd. (Preuzeto iz: Dragić 2015: 411).

²⁷ Ispričao Frano Širić rođen 1933., Cerovi Doci, Posušje, a umro u lipnju 2016. godine.

U prošlosti se na području Posušja na Badnjak nisu pravili kolači: „Niti je se imalo od čega niti je tome ko bio višt.“²⁸ Pravili su se uštipci, pogače i kruh u koji bi se umijesilo malo grožđica i onda bi taj kruh bio sladak. U Rami su neke domaćice pravile slatki kruh i on je služio umjesto kolača (Dragić 2015: 414). Kako tvrde posuške domaćice, kolači, posebice šape su se počele praviti 70-ih godina prošloga stoljeća. Kako nisu sve domaćice imale kalupe za šape, točno je se u selu znalo tko ih ima i onda bi se dogovorile tko će i kada praviti šape tako da svakoga mogu *zapasti* kalupi. A ponegdje je se cijelo selo služilo istim kalupima za pravljenje šapa.²⁹ Danas postoje razne vrste kolača koje se prave za Božić. Dunja Rihtman Auguštin napominje kako su nama recepti dolazili zajedno sa sličnim srednjoeuropskim kulturnim utjecajima kao što je to slučaj s božićnim drvcom (Rihtman-Auguštin 1995: 102).

Kada su se svi poslovi završili, kuća i okućnica se pošćropila, unijeli se badnjaci te se zajednički izmolilo svi ukućani sjedaju za stol i zajedno večeraju. Na Badnjak se kruh nije rezao već bi se lomio: „Na Badnji dan ispeci jednu pogaču, malo umišaj u nju grožđica i štogod i starešina prilomi krov na Badnju večer kad je se večeravalo i onda daji svakome da odlomi.“³⁰ Svakog drugog dana u godini bi se kruh, a i ostalo jelo, dijelilo po članovima obitelji, dok je na Badnjak bio običaj da svatko sam sebi odlomi kruha koliko želi.

4. UKRAŠAVANJE KUĆE I OKUĆNICE, BOŽIĆNO DRVO, JASLICE

U prošlosti bi se oko kuća i staja u posuškom kraju ukrašavalo bršljanom. Bršljanom bi se kitilo i u ostalim dijelovima Zapadne Hercegovine gdje bi žene i djevojke obilazile i kitile groblja (Dragić 2015: 420). Gavazzi navodi kako je se oko Imotskoga bršljanom kitilo isključivo kao zaštita od vještica (Gavazzi 1939: 26). Isto spominje i Dunja Rihtman-Auguštin navodeći zapis I. Ujevića (v. Rihtman-Auguštin 1995: 67). Bršljanom su se u Košutama kitili i badnjaci (Miličević 1967: 491). Ukrašavanje bršljanom je zabilježeno kod Hrvata i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske (v. Dragić 2013) , a danas je

²⁸ Ljubica Bakula (djev. Penava), rođ. 28.8.1928. Batin, Posušje.

²⁹ Spomenuta Ana Širić.

³⁰ Spomenuta Matija Naletilić (djev. Širić), rođ. 1939. u Cerovim Docima.

ovaj običaj ukrašavanja bršljanom kuće i okućnice u Posušju nestao. Zamijenile su ga svjećice i razni drugi ukrasi.

U današnje vrijeme nezaobilazno je ukrašavanje božićnog drvca, bora ili jelke. Postoji dosta legendi o nastanku prvog božićnog drvca, tako jedna legenda svjedoči kako je još u sedmom stoljeću engleski propovjednik, dok je po Njemačkoj navijestao evanđelja nosio sa sobom jelku kako bi mu njezin trokutasti oblik pomogao narodu objasniti Sveto Trojstvo. Ipak kićenje božićnog drvca nije stari običaj (Bakota 2007: 7). Najstariji zapis sječe božićnoga drvca nalazimo u Njemačkoj 1521. godine kada se spominje zabrana sječe *majeva*³¹ na dan svetoga Tome. Običaj kićenja božićnog drvca na hrvatsko područje je došao pod utjecajem srednjoeuropskih naroda u drugoj polovici 19. stoljeća: „Najstariji podatci o kićenju božićnoga drvca kod Hrvata sežu u: 1881. u sjeverozapadnim krajevima, 1895. u Splitu, te Hlebinama 1896. godine“ (Dragić 2010: 249 prema Rihtman-Auguštin 1995: 62-66).

Jelke i borovi bi se u prošlosti ukrašavali papirnatim ružama, orašcima, lješnjacima. U Rakitnu bi se jelke ukrašavale orasima i pamukom (Dragić 2010: 250).

U današnje se vrijeme običaj ukrašavanja oko kuće i bora ili jelke pomaknuo s Badnjaka na nekoliko dana ranije. Iako je kod nekih obitelji i dalje prisutan običaj kićenja na Badnji dan, sve više kuća biva okićeno dosta ranije. Već početkom mjeseca prosinca, kako je zabilježila Dunja Rihtman-Auguštin: „Svjetluca to drvece... iz izloga svakog dućana stvarajući poseban ugođaj, ali i potičući božićnu potrošnju“ (Rihtman-Auguštin 1995: 62). Za ukrase se danas koriste razni kupljeni nakiti: kuglice u različitim bojama i s različitim božićnim i obiteljskim motivima, figure anđela, figure sv. Nikole i svjećice. Običaj je da svjećice na božićnom drvцу gore tijekom cijele Badnje večeri. Prirodne jelke i borove sve više zamjenjuju plastični.

Ispod božićnog drvca postavljaju se jaslice. Prve jaslice napravio je sveti Franjo Asiški 1223. godine u prirodnoj veličini. Najstarije hrvatske jaslice nalaze se na otočiću Košljunu i potječu iz 17. stoljeća (Bakota 2007: 9).

³¹ U radu o nastanku i širenju običaja vezanim uz adventski vijenac, Bausinger dovodi u vezu zelenilo i svjetlo svijeća božićnog drvca s zelenilom i svjetlom što ga kasnije nalazimo na adventskom vijencu. Tom prilikom navodi i zabranu sječe *majeva* iz 16. stoljeća te spominje kako se prema tome božićne grane nazivaju majevima (Bausinger 1970: 10).

Jaslice se najčešće prave tako da se napravi mala štalica od drveta na čiji se krov stavi mahovina. U štalicu se stavi slama na koju se polože figure Marije, Josipa i malog Isusa. Izvan štalice se, na prostoru koji je predviđen za jaslice, stavi mahovina, a često se i naprave putovi od pijeska. Na mahovinu i na pijesak se postave figure pastira i tri mudraca s darovima te životinja vola, magarca i ovaca. Na krovu štalice se stavi zvijezda repatica, a običaj je postaviti dio svjećica tako da svjetlo obasjava Isusa, Mariju i Josipa.

5. MISA PONOĆKA

U pravilu su skoro svi ukućani bili budni na badnju večer, bez obzira išli na misu ponoćku ili ne. Neki su iščekivali odlazak u crkvu pa bdjeli, a drugi, iako su ujutro odlučili ići na misu, bdjeli su i iščekivali dolazak Božića, rođenje Isusa Krista. U samom je se Posušju već odavno išlo na misu ponoćku, dok je se u nekim mjestima posuške općine išlo na Božić na misu zornicu ili na pučku misu jer ponoćke nije bilo. Sam odlazak na svete mise: ponoćku i zornicu bio bi popraćen pjesmom i veseljem. Prije bi se išlo pješice na misu, skupilo bi se iz svih sela i na putu prema crkvi *zapivaj putnički*. Netko iz sela, obično muškarac iz zadnje kuće u selu, započeo bi pjevati, i onda bi se znalo da je vrijeme poći na misu: „Kad Vinko putnički zapiva onda znaš da ti je vakat ić.“ Putničke pjesme su pjevali isključivo muškarci, dok bi žene pjevale gangu i božićne pjesme. Putnički je se pjevalo tako da bi jedan započeo stihovima poput: „ooo najstarije ime Isusovo...“ i onda bi drugi nastavio pjevati.³² Također: „ooo srce govorilo, dođi brate da ga zapivamo...“ i kada bi se taj muškarac što pjeva približio kraju, obraćao bi se drugome pozivajući ga da nastavi pjevati: „...de der Jozo, de der brate...“ i onda bi taj drugi *preuzeo*.³³ Kada bi drugi nastavljao pjevati rekao bi: „Hvala ti kume, Bog te poživio.“ Budući da je bila noć kad bi se išlo na ponoćku i zornicu, vjernici su sa sobom nosili *fenjere*³⁴ kako bi mogli osvjetliti put, a oni stariji, kojima je put do crkve bio dalek jahali su na konjima. Kad bi se približavali crkvi čulo bi se kako pjevaju: „Broćančani s Broćanca, Batinjani s Batina, Graćani s Graca, Doćani iz Dolaca, uvijek bi se pivalo, iđe veselo.“³⁵

³² Ivan Širić, rođ. 18.01.1951., Cerovi Doci, Posušje.

³³ Ljubica Bakula (djev. Penava), rođ. 28.8.1928. Batin, Posušje.

³⁴ Svjetiljka.

³⁵ Spomenuta Ljubica Bakula iz Batina.

Posušani se rado sjećaju ovih vremena jer ih podsjećaju na zajedništvo: „Molilo se, veselilo se i pivalo, lipo ti je bilo, a ova televizija danas sakrila i molenje i gangu, svi slušaju šta ti kutija govori, danas nema više pivanja. Kad bi i piva rekli bi ti da si lud.“³⁶ Nakon završene mise ponoćke ljudi bi se zadržali neko vrijeme ispred crkve te čestitali ostalima Božić, budući da je nekima put natrag kućama bio dalek, oni bi ponijeli i nešto hrane sa sobom te bi ostali poslije mise malo pojesti i nazdraviti rakijom. Zatim bi se uputili svojim domovima.

Vjerovalo da se na misi ponoćki može otkriti identitet vještica i vještaca. Dragić navodi nekoliko običaja vezanih uz otkrivanje vještaca i vještica. Na području Like vjerovalo da će onaj tko pravi tronoščić od svete Lucije te ga završi na Badnjak i ponese na ponoćku i za vrijeme podizanja stane na tu stolicu moći otkriti tko su vještci i vještice. Ta osoba nije smjela dočekati svršetak mise jer bi ga u tom slučaju vještice i vještci rastrgali. Nadalje, u Slavoniji su oni koji su mogli vidjeti vještice i more morali sa sobom nositi puno pšenice koju bi posipali bježeći iz crkve. Tako bi se vještice zadržale kupeći je, a onaj tko ih je vidio uspio bi se spasiti (Dragić 2008: CSI 370-371). Isti način otkrivanja vještica zapsan je i u Gračanima kraj Zagreba (v. Novosel 2012: 95). U Poljicima se stočić pravio od bršljanova drveta te je onaj tko je sjedio na njemu mogao vidjeti vještice (Dragić 2008: CSI 370-371).

Izrada stolice u svrhu otkrivanja vještica spominje se i u Tomačancima kraj Đakova, Franjetićima, Barilovićkom Leskovcu i Loviću Gornjem pri čemu su svi koji za vrijeme podizanja gledaju prema oltaru vjernici, a one koje se okrenu prema van vještice. Tada treba što prije pobjeći te na prvoj vatri do koje se stigne zapaliti stolac, u suprotnom bi vještice uhvatile tu osobu te je rastrgale (Rihtman-Auguštin 1995: 26-27).

Slično vjerovanje je zabilježeno i na području Posušja. Vještice bi se otkrivale tako što bi se na crkvena vrata donijelo drveni križ, krštena voda i blagoslovljena sol te se čekalo dok se ne počne dizati tijelo i krv. Vjerovalo se dok se diže tijelo i krv da će se svaka vještica okrenuti prema vratima, a ne prema oltaru. Međutim, osoba koja želi na takav način otkriti identitet vještice mora stići kući prije završetka mise jer bi ga u suprotnom vještica stigla i ubila (Širić 2015: 392).

³⁶ Spomenuta Ljubica Bakula.

ZAKLJUČAK

U cijelom razdoblju pripreve za Božić, Badnjak je dan uz kojeg se veže ponajviše narodnih običaja. U Posušju se Badnjak naziva još i Badnjica, a podrazumijeva Badnje jutro i dan te Badnju večer. Badnjakom se naziva drvo koje se na Badnju večer unosi na ognjište ili *šporet* te se loži.

Domaćice su tijekom dana pripremale posnu hranu za Badnjicu i ostalu hranu za Božić. Post je u posuškom kraju oduvijek bila obavezna pa bi se za ručak i večeru pravilo krumpira ili posnoga graha, a u novije vrijeme i riba. Tradicija je na Badnjak *navisiti* lonac kiseloga kupusa i mesa, što je i danas u mnogim domovima najčešća hrana koja se blaguje na Božić. U Rakitnu bi se na Badnjak zaklalo janje tako da bude svježega mesa za Božić. Posebnu pozornost zauzimaju božićna peciva i kruhovi. U Posušju se božićni kruh *pisao*, odnosno ukrašavao *fildžanima*, a ukrašeno na kruhu su se zvale *pise*. Na Božić bi se jedna pisa odlomila, umočila u vino i s njom bi se ugasile svijeće. Vjerovalo se tko pojede tu pisu da neće imati problema s grloboljom.

Tradicionalno se na Badnjak ukrašava kuća i okućnica te božićno drvce, međutim u današnje vrijeme je se to pomaknulo na nekoliko dana, čak i tjedana ranije.

Središnje mjesto Badnje večeri zauzima unošenje badnjaka u kuću. Običaji vezani uz drvo badnjak su se modificirali, a neki su potpuno nestali. Ipak, samo unošenje i loženje badnjaka se uvelike sačuvalo na ovom području. I danas domaćica nakon unošenja badnjaka škropi kuću i okućnicu nakon čega slijedi zajednička molitva. Na poseban način se u Badnjoj noći spominje i moli za pokojne. Posušani bi u Badnjoj noći pjevali božićne pjesme bdijući i iščekivajući odlazak na misu ponoćku. Do samog polaska na ponoćku svi su ukućani morali biti u svojim domovima.

Zajedništvo se zrcali i u odlasku na misu ponoćku kada bi se sastali svi suseljani te zajedno uz pjesmu i veselje pješice išli do crkve.

Zapisani obredi, ophodi i običaji svjedoče o bogatoj tradicijskoj kulturi na ovom području, međutim, sve brže tih običaja nestaje, većina ih je ostala samo u sjećanjima starijih osoba stoga ih je nužno zapisivati.

LITERATURA

1. Alilović, Ivan. 1970. *Hrvatski narodni običaji u Hercegovini*. Zagreb: Hrvatsko književno društvo sv. Ćirila i Metoda.
2. Bausinger, Hermann. 1971. Der Adventskranz - ein methodisches Beispiel. *Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde* 1970. Stuttgart, 9-31.
3. Belaj, Vitomir. 2007. *Hod kroz godinu*. Zagreb: Golden marketing.
4. Braica, Silvio. 2004. Božićni običaji. *Ethnologica Dalmatica*, 13 (1). Split: Etnografski muzej Split, 5-26.
5. Dragić, Marko. 2016. Hrvatski panspermijski običaji, ophodi, obredi i divinacije u europskom kontekstu. *Croatica et Slavica Iadertina*, 11 (1). Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, 149-179.
6. Dragić, Marko. 2015. Badnje jutro i dan u hrvatskoj tradicijskoj kulturi. *Croatica et Slavica Iadertina*, 10 (2), Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, 399-435.
7. Dragić, Marko. 2014. Ljubavne divinacije u kulturnoj baštini Hrvata, Bošnjaka, Srba i Poljaka. *Ethnologica Dalmatica*, 21 (1). Split: Etnografski muzej, 103-123.
8. Dragić, Marko. 2014. Priprava hrane i post na Badnjak. *Motrišta*, 75-76. Mostar: Matica hrvatska Mostar, 31-49.
9. Dragić, Marko. 2013. Badnje gobinjanje i kićenje u kulturnoj baštini Hrvata, *Bosna franciscana*, 39, Franjevačka teologija, Sarajevo, 63-75.
10. Dragić, Marko. 2011. Badnja noć u folkloristici Hrvata. *Croatica et Slavica Iadertina*, 6 (6). Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, 229-264.
11. Dragić, Marko. 2010. Svijeća u kulturnoj baštini Hrvata. *Crkva u svijetu*, 45 (4). Split: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 467-488.
12. Dragić, Marko. 2008. Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi. *Croatica et Slavica Iadertina*, 3 (3), Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, 369-390.
13. Dragić, Marko. 2008. Drvo badnjak u kršćanskoj tradicijskoj kulturi. *Crkva u svijetu*, 43 (1). Split: Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu, 67-91.
14. Dragić, Marko. 2007. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti*. Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu.

15. Gavazzi, Milovan. 1939. *Godinu dana hrvatskih narodnih običaja II. (oko Božića)*. Zagreb: Matica hrvatska.
16. Klaić, Bratoljub. 2007. *Rječnik stranih riječi*. Zagreb: Školska knjiga.
17. Miličević, Josip. 1967. Narodni običaji i vjerovanja u Sinjskoj krajini. *Narodna umjetnost*, Vol. 5 i 6. No. 1. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
18. Novosel, Domagoj. 2012. Adventski i božićni običaji u Gračanima kraj Zagreba. *KAJ - časopis za književnost, umjetnost, kulturu*, Vol. 45 (222), No. 4-5 (317-318). Zagreb: Kajkavsko spravišće - Društvo za širenje i unapređivanje znanosti i umjetnosti, 89-100.
19. Rihtman-Auguštin, Dunja. 1995. *Knjiga o Božiću, Božić i božićni običaji u hrvatskoj narodnoj kulturi*. Zagreb: Golden marketing.
20. Rihtman-Auguštin, Dunja. 1991. Božićni običaji i pučka pobožnost. *Etnološka tribina*, Vol. 21, No. 14, Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta, 9-15.
21. Širić, Josipa. 2015. Motivski svijet demonoloških predaja u suvremenoj etnografiji posuškoga kraja. *Croatica et Slavica ladertina*, Vol. 10/2, Zadar: Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, 387-398.
22. *Blagoslovljena voda nekad i danas*. <https://sites.google.com/site/molitedragadjeco/blagoslovljena-voda-nekad-i-danas-1>, preuzeto iz: *Glasnik* - službeni list Đakovačke biskupije za svećenike, Đakovo 1896.– Broj 17, str. 154-6; broj 19. str.171-2; broj 20, str. 177-9; broj 21, str.185-7. (pristupljeno - 15.1.2017.).

CHRISTMAS EVE IN THE CULTURAL HERITAGE OF POSUŠJE AREA

(Summary)

The paper presents and interprets contemporary field notes on customs, ceremonies and processions related to Christmas Eve, recorded in 2011 and in April 2016 in the area of Posušje. The interpretation is complemented by the use of literary-theoretical sources.

Christmas Eve is the day before Christmas Day when Christians get spiritually and materially prepared for the birth of Jesus Christ. The morning and the day of Christmas Eve is characterized by: the preparation of the Yule log, fasting, cleaning and decorating house interior and exterior, making cakes, preparing candles for Christmas, decorating the Christmas tree (pine or fir-tree) and creating nativity scene. The evening of Christmas Eve is characterized by: bringing the Yule log into the house, sprinkling with holy water, praying together, having fasting dinner, singing Christmas carols, holding vigil and going to the Midnight Mass.

A great number of customs, rituals and processions related to Christmas Eve in the area of Posušje have disappeared or changed, therefore it is necessary to record them so that they would not be irretrievably lost.

Key words: Christmas Eve, folk customs, fasting, prayer, Yule log